

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA GESHTALT TUSHUNCHASI VA UNING SHE'RIY MATNLARDA VOQELANISHI

Pirnazarova Dilbarxon,

Qo'qon davlat pedagogika instituti O'zbek tili ixtisosligi tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy birliklaridan biri bo'lgan "geshtalt" ning nazariy xususiyatlari va unga oid jahon va o'zbek tilshunoslarining qarashlari izchil o'rganildi. Keltirilgan ilmiy dalillar zamonaviy o'zbek she'riyatidagi she'riy matnlar misolida isbotlandi.

Kalit so'z va iboralar: zamonaviy tilshunoslik, kognitiv lingvistika, geshtalt, geshtalt psixologiya, geshlatning she'riy matnda voqelanishi.

КОНЦЕПЦИЯ ГЕШТАЛЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И ЕГО РЕАЛИЗАЦИЯ В ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Пирназарова Дильбархана

докторантка специальности Узбекский язык Куканского Государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье последовательно изучены теоретические особенности гештальта, одной из основных единиц когнитивной лингвистики, и взгляды на него мировых и узбекских лингвистов. Приведенные научные данные подтверждены на примере поэтических текстов современной узбекской поэзии.

Ключевые слова: современная лингвистика, когнитивной лингвистика, гештальт, гештальт психология, реализация гештальта в поэтическом тексте.

THE CONCEPT OF GESHTAL IN COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS IMPLEMENTATION IN POETIC TEXTS

Pirnazarova Dilbarkhan

doctoral student of the Uzbek language specialty of the Kokan State Pedagogical Institute

Annotation. In this article, the theoretical features of gestalt, one of the main units of cognitive linguistics, and the views of world and Uzbek linguists about it were consistently studied. The cited scientific evidence was proved by the example of poetic texts in modern Uzbek poetry.

Key words: modern linguistics, cognitive linguistics, gestalt, gestalt psychology, realization of gestalt in poetic text.

Kirish. Til va uning inson idroki bilan murakkab munosabatini o'rganish uzoq vaqtdan beri turli fanlar bo'yicha olimlarni hayratda qoldirdi. Kognitiv tilshunoslik, bu munosabatlarni o'rganadigan fanlararo soha, lingvistik tuzilmalar bizning pertseptiv va kognitiv jarayonlarimizga chuqur singib ketganligini ta'kidlaydi. Ushbu doirada, Gestalt psixologiyasidan kelib chiqqan Gestalt kontsepsiyasi biz til foydalanuvchilari lingvistik ma'lumotni birlashtirilgan komponentlar sifatida emas, balki yaxlit shakllar sifatida qanday qabul qilishlari va talqin qilishlarini tushunishimiz mumkin bo'lgan jozibali ob'ektivni taqdim etadi.

20-asr boshlarida Maks Vertgeymer, Volfgang Köhler va Kurt Koffka tomonidan ishlab chiqilgan gestalt psixologiyasi insonning naqsh va tuzilmalarni yaxlit, bir butunlik sifatida idrok etishga moyilligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv sensorli kirishni izolyatsiya qilingan elementlar to'plami sifatida tahlil qiluvchi reduksionistik nuqtai nazardan farq qiladi. Gestalt psixologiyasining asosiy tamoyillari, masalan, figura-zaminni ajratish, o'xshashlik, yaqinlik, davomiylik va yopilish vizual va eshitish stimullarini izchil, mazmunli shakllarda tashkil etishda ishtirok etadigan kognitiv jarayonlarni yoritib beradi.

Kognitiv tilshunoslik sohasida ushbu Gestalt tamoyillari odamlarning lingvistik kirishni qanday qayta ishlashini va qanday tushunishini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Gestalt idrokining yaxlit tabiati tilni tushunish lingvistik ma'lumotlar ichidagi naqshlar, tuzilmalar va munosabatlarni tan olish va izohlashni o'z ichiga oladi degan g'oyaga mos keladi. Bu nuqtai nazar, ayniqsa, she'riy matnlarni o'rganishda o'rinlidir, bu erda lingvistik shakl, kognitiv idrok va estetik tajribaning o'zaro ta'siri murakkab va chuqurdir.

She'riyat o'zining boy til, tasvir va metafora qo'llanishi bilan kognitiv tilshunoslikda gestalt tamoyillarini qo'llashni o'rganish uchun qulay zamin yaratadi. She'riy matnlar ko'pincha murakkab, ko'p qirrali ma'nolarni uyg'otadi, ular o'quvchining turli lingvistik va kontseptual elementlarni idrok etish va bir butunlikka birlashtirish qobiliyatiga tayanadi. She'riyat tahlilida gestalt tushunchalarini qo'llash orqali biz she'riy talqin va qadrlashning asosini tashkil etuvchi kognitiv mexanizmlar haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin.

Ushbu maqola kognitiv tilshunoslikdagi gestalt tushunchasini va uning she'riy matnlarda qo'llanilishini yoritishga qaratilgan. Gestaltning asosiy tamoyillari va ularning lingvistik qayta ishlashga aloqadorligini o'rganish orqali biz shoirlar tomonidan yaxlit, jarangdor san'at asarlarini yaratishda ushbu tamoyillardan qanday foydalanishini o'rganamiz. Bundan tashqari, biz she'riyatning kognitiv va estetik o'lchovlarini chuqurroq tushunishga yordam berishda Gestalt tushunchalarining amaliy qo'llanilishini ko'rsatish uchun aniq she'riy matnlarni tahlil qilamiz.

Kognitiv tilshunoslik va adabiy tahlil sohalarini birlashtirib, ushbu tadqiqot she'riy matnlarni talqin qilishda sezgi va kognitiv omillarni hisobga olish muhimligini ta'kidlaydi. Oxir oqibat, fanlararo bu yondashuv she'riyat sohasida til, idrok va estetikaning kesishishining murakkab usullarini qadrlashimizni oshiradi.

Fan va texnologiya asri deb atalayotgan bu asrimizda barcha fanlar jadallik bilan rivojlanmoqda. Bu xususiyat, millatimiz boyligi sanalmish tilshunoslikka ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Til ilmiga bo'lgan qiziqish, uning yangi yo'nalishlarini o'rganish, yangi nazariy qarashlarni shakllantirmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Kognitiv lingvistika muammolarini o'rganish bugungi kunda zamonaviy o'zbek tilshunosligining asosiy maqsadlaridan biridir. Uning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan "geshtalt" V. Keler, M. Vertxaymer, K. Dunker kabi nemis olimlari tomonidan o'rganilgan bo'lsa, lisoniy geshtaltlarning asosi J. Lakoff tomonidan tadqiq etilgan. O'zbek tilshunosligida "geshtalt" ga oid Sh. Usmanovanning "Lingvokulturologiya", Sh. Safarovning "Kognitiv lingvistika", D. Xudayberganovanning "Matnning antroposentrik tadqiqi" nomli darslik va monografiyalarida ilmiy-nazariy qarashlar mavjud.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy tilshunoslikning yetakchi sohalaridan biri- kognitiv lingvistikadir. Freym, konsept, ssenariy, geshtalt kabilar uning asosiy birliklaridir. Xususan, geshtalt nemischa atama bo'lib, "obraz, yaxlit shakl, tuzilma"[1] degan ma'nolarni ifodalaydi. Ushbu tushuncha tilshunoslikka psixologiyaning geshtalt psixologiya nomli yo'nalishidan kirib kelgan. Tilshunos olim Sh. Safarov "Kognitiv Tilshunoslik" darsligida XX asrning birinchi choragida V. Keler, M. Vertxaymer, K. Dunker kabi nemis psixologlari fanga olib kirganligini, lisoniy geshtaltning nazariy asosi J. Lakoff tomonidan yaratilganini yozadi[2].

Psixologiyada bu tushuncha idrokning yaxlitligiga asoslanadi va ayrim shakllarning alohida bo'laklari o'z ma'nosini butunning, geshtaltning tarkibida topadi[3]. Geshtalt psixologiyasidagi idrokning barcha xususiyatlari – konstantalar, shakllar bir-biri bilan munosabatga kirishadi va geshtaltni ifodalaydi. Shuningdek, geshtalt inson nutqiva aqliy faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan barcha kontseptual ma'lumotlarni birlashtiradi. Tilshunos olim Sh. Safarova o'zining "Lingvokulturologiya" darsligida bu haqda to'xtalar ekan, shunday yozadi: "Geshtaltlar botiniy mazmundor bo'lgan alohida til birliklaridir. Geshtaltlar tilda amalga oshishi bilan birga, insonning borliqni idrok qilishi asosini tashkil qiladi, bilish jarayonlarini yo'naltiradi, motorli aktlarning o'ziga xos xususiyatlarini va hakazolarni aniqlaydi"[1].

Tilga nisbatan geshtaltlarning botiniyligi bir necha jihatlarda namoyon bo'ladi. Jumladan, tilning zohiriy sathida ayni geshtalt turli fikrlarni keltirib chiqarishi mumkin va bunda faqat maxsus izlanishlar orqaligina ularning birligini aniqlash mumkin[4].

O'zbek tilshunos olimlaridan Sh. Safarov, Sh. Usmanova, D. Xudayberganovalar geshtalt xususida o'zlarining darslik va monografiyalarida fikr bildirgan. Xususan, Sh. Safarov geshtaltning kognitiv tilshunoslikdagi ahamiyati haqida yozar ekan, shunday qayd etadi: "Matnni qismlar yig'indisidan iborat deb qarash, tahlilni yig'ma analitik usulda bajarish natijasida bu tahlildan gap sintaksisidan nariga o'tmaslik xavfi tug'ildi. Bunday xavfdan qutilishning yagona yo'li tahlilni yaxlitlikdan qismlarga yo'naltirish, geshtalt nazariyasiga murojaat qilishdir"[2].

Tilshunos olim D. Xudayberganova esa "O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik tadqiqi" nomli doktorlik ishida matn yaratilishida geshtaltning o'rnini haqida to'xtalib shunday yozadi: "Lingvistik geshtalt matn yaratilishi hodisasi bilan birga uning idrokiy jihatiga xos kognitiv holatlar

mohiyatini ochib berishda ham muhimdir. Ma'lumki, o'quvchi matnni mutolaa qilish jarayonida uni tashkil etgan birliklarning mazmunini idrok eta boradi. Bunda o'z diqqat-e'tiborini birinchi navbatda matn muallifi ifodalamoqchi bo'lgan eng asosiy fikrni topishga yo'naltiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, matn yaratilishida geshtalt yaxlit butunlik sifatida yuzaga kelsa, uning mazmuniy idrokida bo'lakdan-butunga jarayoni amal qiladi, ya'ni o'quvchi tomonidan idrok etilgan alohida birliklar yaxlitlanib, matn makropropozitsiyasini yuzaga keltiradi"[5].

Lingvistik geshtalt, asosan, yaxlit tushuncha yoki predmetni tavsiflovchi matnlarda kuzatiladi. Xususan, shaxsning tashqi yoki ichki qiyofasi, holati, biror manzara yoki predmetning ko'rinishini tasvirllovchi matnlarda ayni hodisa amal qiladi[5]. Masalan, buni Rauf Parfi qalamiga mansub uchlikda kuzatishimiz mumkin. Bu uchlikda oshiqni o'z mahbubasidan ayrilishi, ya'ni yaxlit ayriliq tushunchasi quyidagicha ifodalangan:

Yer o'z o'qidan ayrilar, ishon,
Ishon, osmonidan ayrilar quyosh.

Agar biz ayrilsak.

Yoki muallif yana bir uchligida o'z yorining go'zalligini, tashqi qiyofasini quyidagicha tasvirlaydi:

Ko'zimga nechun to'r tashladingiz,

Nechun arqon tashladingiz?

Kiprikmi shular?!

Shoir bu matnda go'zallik yaxlit tushunchasini uch propozitsiya orqali ifodalagan. Undagi "Kiprikmi shular?!" qismi u tasvirlayotgan yorning tashqi qiyofasi behad go'zalligini namoyon etmoqda. Bu mikromatn orqali esa go'zallik degan yaxlit tushuncha idrok etilmoqda.

Kuygan daraxt bo'yniga osilar

Oq bulut, oppoq bulut,

Yig'lagali ketar keyin.

Ushbu she'riy matn orqali esa muallif tabiat manzarasining yaxlit obrazini so'zdan chizgan.

Xulosa. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan geshtalt yuqorida qayd etganimiz kabi geshtalt psixologiya bilan o'zaro bog'liq hodisa, ya'ni insonning bilish faoliyatiga aloqadordir. U o'zining hodisa yoki obyektlarning static va dinamik taraflarini mujassam etishi bilan boshqa kognitiv lingvistika birliklaridan farq qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. Toshkent-2019. 80-B
2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. "Санзор" нашриёти, 2006 – 47-б.
3. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Дж. Лакофф// Новое в зарубеж. лингвистике. Вып. . Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, 1981.- С.350-368.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. Пособие для студ. Высш.учеб, заведений. –М: Издательский центр «Академия», 2001. –С.66
5. Худайберганава Д. Узбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик тадқиқи. Тошкент -2015. 53-б